

Α.

Ὁ Ράινερ Μαρία Ρίλκε, ὁ τὸ 1926 ἀποθανὼν μέγας ποιητὴς τῶν χρόνων μας, θεωρεῖται ὡς μία ἀπὸ τὰς μᾶλλον χαρακτηριστικὰς μορφὰς τῆς ἐποχῆς μας. Εἶναι ἐρμηνευτὴς τῆς ἀνησυχίας, τῆς ζητήσεως καὶ τῆς νοσταλγίας τῆς κατὰ τρόπον ἰδιότυπον, ὅστις ἀπορρέει ἐκ τῆς ἰδιαζούσης εἰς τὸν ποιητὴν τοῦτον ψυχικῆς ὑφῆς. Ὅστις ἀποπειρᾶται νὰ ἐρμηνεύσῃ αὐτὸν καὶ τὸ ἔργον του εἶναι ἀνάγκη νὰ γνωρίσῃ τὴν ψυχικὴν αὐτὴν ὑφῆν καὶ νὰ ἐμβάλῃ συγχρόνως αὐτὴν μέσα εἰς τὸ πνευματικὸν περιβάλλον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀνεπτύχθη καὶ ἔδρασεν ὁ φορεὺς τῆς καὶ τὸ ὁποῖον ἐμφανίζεται κατὰ κανόνα ὡς φάσις ἐξελίξεως τοῦ πνευματικοῦ καθόλου βίου. Θὰ ἐπιχειρήσωμεν νὰ καθορίσωμεν τὰς γενικὰς γραμμὰς τῆς ψυχικῆς ὑφῆς τοῦ ποιητοῦ, καὶ ἰδίᾳ τὸν τύπον τῆς θρησκευτικότητος, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκει, ἐφ' ὅσον ἡ θρησκευτικότης ἀποτελεῖ τὴν ἄρχουσαν ἀξιολογικὴν ροπὴν τῆς ψυχῆς του, καὶ νὰ χαρακτηρίσωμεν γενικώτατα τὰς πνευματικὰς κινήσεις, αἵτινες κατ' ἄμεσον ἢ ἔμμεσον τρόπον ἤσκησαν ἐπίδρασιν ἐπ' αὐτοῦ. Μέσα εἰς τὸ πλαίσιον αὐτὸ θὰ διευκολυνθῇ ἡ κατανόησις τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος τοῦ ποιητοῦ κατὰ τὴν ἔκφρασιν, τὴν ὁποίαν παρέσχεν εἰς αὐτὸ κυρίως διὰ τοῦ «Βιβλίου τῶν ὠρῶν», τῆς περιφήμου συλλογῆς τῶν ὑπερόχων εἰς μορφήν καὶ πλοῦτον περιεχομένου προσευχῶν. Εἶναι γνωστὸν ὅτι πρὸς ἐρμηνείαν πάσης προσωπικότητος καὶ παντὸς πνευματικοῦ ἐπιτεύγματος εἶναι ἀνάγκη νὰ συνεξετάζωνται ὅλαι αἱ πλευραὶ τοῦ ψυχικοῦ βίου, ἐπειδὴ ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἀποτελεῖ ἐνιαίως διηρθρωμένον ὅλον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου μόνον εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθοῦν αἱ καθ' ἕκαστον ἐκδηλώσεις τοῦ δημιουργοῦντος ἀνθρώπου. Ἡ θρησκευτικότης εἶναι μία ἀπὸ τὰς πλευρὰς αὐτὰς

καὶ ἴσως ἢ μᾶλλον σπουδαία καὶ ἢ μᾶλλον θεμελιώδης. Διὰ τοῦτο καὶ ἐπιβάλλεται ἡ συνεξέτασις αὐτῆς. Ἄλλως ἡ ἐρμηνεία θὰ παρέμενεν ἀβαθής, ὅπως παραμένει ἐπιπολαία ἡ κατανόησις ἱστορικῆς τινος περιόδου, ἐφ' ὅσον παραμελεῖται ἡ ἔρευνα τοῦ θρησκευτικοῦ παράγοντος. Τοῦτο δὲ τοσοῦτο μᾶλλον, καθ' ὅσον ἡ θρησκευτικότης ἐμφανίζεται ὡς ἡ βαθύτερα πηγὴ κάθε διαρκεστέρας δημιουργίας, ὅπως διέγνωσεν ἤδη ὁ Goethe. Ἡ σημασία αὐτῆ τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος συνετέλεσεν, ὥστε νὰ ὀμιλοῦν περὶ πανθρησκείας ὄχι μόνον καθ' ἕνα ἕνα ἐρευνηταί, ἀλλὰ καὶ ὀλόκληροι σχολαί. Τὰ εἰρημένα ἰσχύουν ὅλως ἰδιαζόντως ὡς πρὸς τὸν Ρίλκε. Διὰ τοῦτο ἡ γνῶσις τοῦ ποιοῦ καὶ τῆς μορφῆς τοῦ θρησκευτικοῦ του βιώματος εἶναι ἀναγκαία προϋπόθεσις διὰ τὴν πλήρη καὶ ὀρθὴν ἐρμηνείαν τῆς προσωπικότητός του καὶ διὰ τὴν ἐμβάθυνσιν εἰς τὸ ἔργον του. Πρὸς ἀκριβέστερον χαρακτηρισμὸν τῆς θρησκευτικότητος τοῦ ποιητοῦ θὰ ἐντάξωμεν ἔπειτα αὐτὸν εἰς τὴν ὅλην πνευματικὴν κίνησιν τῶν χρόνων του, ἀνερχόμενοι μέχρι τῶν πρώτων αὐτῆς ἀρχῶν, ὡς ἄλλως τε ἀπαιτοῦν αἱ μεθοδολογικαὶ ἀρχαὶ τῆς ἐρμηνευοῦσης ψυχολογίας. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ἀνάλυσις τῆς ψυχικῆς ὑφῆς τῆς προσωπικότητος προϋποθέτει σύστημα κατηγοριῶν, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰς κατηγορίας, αἵτινες συγκροτοῦν τὰς προϋποθέσεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, θὰ χρησιμοποιήσωμεν πρὸς ἀκριβέστερον καθαρισμὸν τῆς προσωπικότητος τοῦ Ρίλκε τὰς κατηγορίας, τὰς ὁποίας ἐπὶ τοῦ Ἀπεράντου ὑλικοῦ τῆς ἱστορίας στηριζόμενος συνεκρότησεν ὁ Dielthey, καὶ δὴ τὰς κατηγορίας τοῦ διαρχικοῦ καὶ τοῦ μονιστικοῦ ἰδανισμοῦ, ὡς καὶ ἄλλους τύπους τοῦ πνευματικοῦ βίου, ὁποῖοι ὁ μυστικισμὸς μετὰ τῶν παραλλαγῶν του. Εἶναι ὅμως ἀνάγκη νὰ τονίσωμεν ἀπὸ τοῦδε, ὅτι ὄχι μόνον εἶναι δυνατὸν νὰ συνυπάρχουν ἐντὸς μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς προσωπικότητος περισσότεροι τοῦ ἑνὸς βασικοὶ τύποι τοῦ πνευματικοῦ βίου, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ κοσμοθεωρία, ἡ ὁποία ἀπορρέει ἀπὸ τὸν ψυχολογικὸν τύπον, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκει ἡ προσωπικότης, ἐμφανίζει παραλλαγὰς ἀναλόγως τῆς ἡλικίας. Ὁ Schiller ἀποτελεῖ παράδειγμα τοιαύτης συνθέτου φύσεως. Ἄλλὰ καὶ ὁ Ρίλκε φαίνεται ὅτι δὲν εἶναι ξένος πρὸς αὐτήν. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ δυσχέρεια, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ἡ προσπάθεια πρὸς ἐρμηνείαν αὐτοῦ καὶ τὸ σχεδὸν

ἀδύνατον μιᾶς ἀδιαβλήτου ἀναγωγῆς αὐτοῦ εἰς μίαν μόνην κατηγορίαν καὶ εἰς ἓνα ψυχολογικὸν τύπον.

B.

Θρησκεία καὶ θρησκευτικότης παρ' ὅλην τὴν στενὴν σχέσιν, ποὺ συνδέει τὴν μίαν πρὸς τὴν ἄλλην, εἶναι φαινόμενα σαφῶς διακεκριμένα ἀλλήλων. Ἡ θρησκευτικότης εἶναι ὁ πυρὴν, ἡ θρησκεία ὁ φλοιός. Ἡ πρώτη εἶναι τὸ βίωμα, ἡ δευτέρα ἡ ἔκφρασις. Ἐκείνη εἶναι ἐσωτερικὸν σύμβαμα, αὕτη ἐξωτερικὴ μορφή. Διὰ τοῦτο περὶ ἐκείνην ἀσχολεῖται ἡ ψυχολογία, ἐνῶ αὕτη εἶναι ὑποκείμενον ἐρεύνης τῆς ἱστορίας. Εἶναι φανερὸν ὅτι ἡ μὲν θρησκευτικότης ἀποτελεῖ τὸ πηγαῖον καὶ πρωταρχικόν, ἡ δὲ θρησκεία τὸ παράγωγον καὶ δευτερογενές. Ὑπάρχουν ἄνθρωποι, ποὺ ἀπορρίπτουν κάθε θρησκείαν, εἶναι ξένοι, συνειδητὰ τοῦλάχιστον, πρὸς κάθε θετικὸν θρήσκευμα, κανεὶς ὅμως, ποὺ νὰ μὴ ἔχη θρησκευτικότητα, ἐπειδὴ ἡ θρησκευτικότης ἀποτελεῖ συστατικὸν στοιχεῖον τῆς ψυχικῆς ὑφῆς τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ συμβαίνει πολλάκις νὰ ἀποξενώνεται κανεὶς ἀπὸ τὴν ἱστορικῶς δεδομένην θρησκείαν τοῦ πολιτιστικοῦ κύκλου, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκει, ἐπειδὴ δὲν ἱκανοποιεῖ αὕτη τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἰσχυρᾶς, βαθείας καὶ ἰδιοτύπου θρησκευτικότητος, τὴν ὁποίαν ἐγκλείει εἰς τὰ βάθη τοῦ στήθους του. Τοῦτο ὑπονοοῦν οἱ γνωστοὶ στίχοι τοῦ ποιητοῦ :

Ποιὰ θρησκεία ἔχεις ;
Καιμιὰ ἀπ' ὅσες μοῦ ἀραδιάζεις.
Καὶ γιατί ; Ἀπὸ θρησκεία.

Συμφώνως πρὸς τ' ἀνωτέρω τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον ἐπιβάλλει διττὴν θεώρησιν. Δέον δηλαδή νὰ ἐρευνηθῆται τὸ μὲν ἀπὸ τῆς ἐξωτερικῆς, τὸ δὲ ἀπὸ τῆς ἐσωτερικῆς τοῦ πλευρᾶς. Κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν τῆς μορφῆς ἡ θρησκεία εἶναι σχέσις ὁμάδος ἀνθρώπων πρὸς οἵαδήποτε ὑπεργείου δυνάμεως ἔμπλεα ὄντα καὶ τὸ κεφάλαιον τῶν περὶ αὐτῶν καὶ τοῦ τρόπου τῆς λατρείας τῶν παραστάσεων. Κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν τῆς φύσιν ἀποτελεῖ ἡ θρησκεία στοιχεῖον τῆς πνευματικῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀνήκει διὰ τοῦτο εἰς τὰ γνωρίσματα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα διακρίνουσιν

αὐτὸν ἀπὸ τὰ ζῶα, ὡς παρατήρησαν ἤδη οἱ παλαιοί. Μὲ ἄλλας λέξεις ἢ θρησκευτικὴ ὁρμὴ κέκτηται οἷαν ἀξίαν καὶ ἡ προδιάθεσις τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος πρὸς τὴν γλῶσσαν, τὴν τέχνην, τὴν γνῶσιν, τὴν δημιουργίαν ἠθικῆς καὶ κοινωνικῆς τάξεως, καὶ εἶναι τόσον προαιροχικὴ καὶ τόσον ἐπιδεκτικὴ ἐξελίξεως ὅσον ἐκεῖνα. Ὁ παράγων, ὅστις συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀφύπνισιν τῆς θρησκευτικῆς ὁρμῆς τοῦ ἀνθρώπου, χρησιμεύσας ὡς ἐρεθισμὸς πρὸς μετὰστασιν αὐτῆς ἀπὸ τοῦ δυνάμει εἰς τὸ ἐνεργεῖα εἶναι, θεωρεῖται ἀπὸ τοῦ Schleiermacher τὸ συναίσθημα τῆς ἀπολύτου ἐξαρτήσεως. Πρὸς τὴν γέννησιν τοῦ τελευταίου τούτου συνεργοῦν δύο τινά, ἡ φύσις, καὶ δὴ τὸ μὲν ὡς εἰς φόβον ἐμβάλλουσα καὶ ἐκμηδενίζουσα δυνάμεις, τὸ δὲ ὡς δυνάμεις ζωογόνος καὶ ζωοποιός, καὶ τὰ φαινόμενα τοῦ ψυχροφυσικοῦ βίου, ὅποια αἱ νόσοι, ὁ πόνος, ὁ ὕπνος, τὰ ὄνειρα, ἡ ἔκστασις, ἡ γέννησις, ὁ θάνατος. Τὸ συναίσθημα ἐκεῖνο τῆς ἀπολύτου ἐξαρτήσεως χρησιμεύει ὡς ἀφορμή, ὅπως διαισθάνεται καὶ ἀνιχνεύει ὁ ἀνθρώπος ὅπισθεν τῶν φαινόμενων τὸ ἀόρατον, τὸ ὑπεραισθητόν, τὸ θεῖον. Τὸ θεῖον τοῦτο γίνεται συνειδητὸν εἰς αὐτὸν διὰ τοῦ συναισθήματος, τὸ ὁποῖον, σκοτεινὸν καὶ ἀόριστον κατ' ἀρχάς, ὁδηγεῖ κατ' ὀλίγον εἰς τὸν σχηματισμὸν ὁρισμένων παραστάσεων περὶ τοῦ ἀοράτου καὶ ὑπεραισθητοῦ ἐκείνου, αἱ ὅποια οὐδέποτε χάνουν ἐντελῶς τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀλόγου, τοῦ μὴ δεκτικοῦ λογικῆς νοήσεως. Βιοῦμεν δὲ τὸ θεῖον τοῦτο εἰς τὴν φύσιν, εἰς τὴν ἱστορίαν, εἰς τὴν τραγικὴν μοῖραν τοῦ ἰδίου ἡμῶν βίου, εἰς τὴν δράσιν καὶ τὴν προσωπικότητα ἐκλεκτῶν φυσιογνωμιῶν. Ἡ προδιάθεσις πρὸς τὴν αἴσθησιν αὐτὴν τοῦ θεῖου, τὸ ὁποῖον ἐμφανίζεται δρῶν ἀοράτως ὅπισθεν τῶν φαινομένων ἐκείνων, εἶναι θρησκευτικὸν στοιχεῖον ἐξ ὑποκειμένου, μία ἐκ τῶν κατηγοριῶν τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Αἱ ἐντυπώσεις, τὰς ὁποίας βιοῦμεν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς θρησκευτικῆς ταύτης προδιαθέσεως, ὑποβάλλονται εἰς ἐσωτερικὴν ἐπεξεργασίαν καὶ κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον δημιουργοῦνται ἐξ αὐτῶν παραστάσεις περὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς δράσεως τῶν ὑπερκοσμίων δυνάμεων, ὡς καὶ περὶ τῶν σχέσεων αὐτῶν πρὸς ἀλλήλας, πρὸς τὸν κόσμον καὶ πρὸς τὸν ἀνθρώπον.

Ἄλλ' ὅπως ὁλόκληρος ὁ φυσικὸς κόσμος εἶναι διαρκῆς δημιουργία καὶ ἐναλλαγὴ μορφῶν, τοιοῦτοτρόπως διαφορεῖται καὶ τὸ πνεῦμα εἰς ποικίλλαν μορφῶν, αἱ ὅποια ἐμφανίζονται πάλιν πλου-

σίας παραλλαγάς. Μία τῶν μορφῶν τούτων τοῦ πνευματικοῦ βίου εἶναι καὶ ἡ θρησκεία. Ἡ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων δεικνύει εἰς ἡμᾶς τεραστίας διαφορὰς μεταξύ των καὶ ἀπειρίαν παραλλαγῶν, ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ, κατὰ τὸν ὅποιον βιοῦνται αἱ διάφοροι πλευραὶ τοῦ θείου. Τοιουτοτρόπως ἐμφανίζονται ὡς ἔκφρασις τῆς ἰδιοτυπίας τοῦ ἐνδομύχου θρησκευτικοῦ βίου, ὅστις συνιστᾷ τὴν θρησκευτικότητα ἑνὸς λαοῦ ἢ ἑνὸς ἀτόμου. Καὶ ὅπως καθόλου τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα εἶναι ἔκφρασις τοῦ ὑποκειμενικοῦ, τοιουτοτρόπως καὶ ἡ ἀντικειμενικῶς ἐμφανιζομένη θρησκεία εἶναι ἔκφρασις τοῦ ἰδιοτύπου θρησκευτικοῦ βίου τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, τῆς θρησκευτικότητος. Ἀλλὰ καὶ αὕτη παρουσιάζει, ὅπως ἡ ἀντικειμενικὴ μορφή τῆς θρησκείας, ποικίλας μορφάς, οἱ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον σταθεροὶ χαρακτῆρες τῶν ὁποίων ποικίλλουν ἀναλόγως τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ἐποχῶν. Ἡ ψυχολογικὴ ἔρευνα τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου κατώρθωσε νὰ ὑπαγάγῃ τὴν ποικιλίαν αὐτὴν εἰς γενικούς τινας τύπους, διὰ τῶν ὁποίων διευκολύνεται ἡ ταξινόμησις καὶ ἡ ἐρμηνεία τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων καὶ προσωπικοτήτων. Συμφώνως πρὸς τὰ πορίσματά της, τὸ νόημα, πὺν ἐκφράζει τὸ ἑνιαῖον ὅλον τῶν ψυχικῶν συμβαμάτων, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὴν θρησκευτικότητα, ἔχει ὡς πυρῆνα τὸ θεῖον, τὸ ὅποιον ἐκάλεσαν καὶ Ὅσιον ἢ Ἄγιον, κατ' ἀντιδιαστολήν πρὸς τὸ Βέβηλον, ὅπως διακρίνομεν τὸ Καλὸν ἀπὸ τὸ Αἰσχρὸν, τὸ Ἀληθὲς ἀπὸ τὸ Ψευδές, τὸ Ἀγαθὸν ἀπὸ τὸ Πονηρὸν. Τὸ Ἄγιον τοῦτο συνιστᾷ τὴν εἰδικῶς θρησκευτικὴν ἀξίαν, τὸ κυρίως θρησκευτικὸν a priori, τὴν βασικὴν θρησκευτικὴν κατηγορίαν. Ὁ R. Otto διεφώτισε τὴν φύσιν αὐτοῦ διὰ τοῦ περιφήμου περὶ αὐτοῦ ἔργου του, τὸ ὅποιον ἤσκησεν ἀνυπολόγιστον ἐπίδρασιν ὄχι μόνον ἐπὶ τῶν θεολογικῶν κύκλων. Κατὰ τὰ πορίσματα τῆς ψυχολογικῆς ἀναλύσεως, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπέβαλε τὸ θρησκευτικὸν βίωμα, περιλαμβάνει τοῦτο, παρὰ τὸ συναίσθημα τῆς ἐξαρτήσεως, καὶ ἄλλα συναισθήματα, ἐρμηνευόμενα ὑπὸ τῆς θρησκευούσης ψυχῆς ὡς ἀποτελέσματα τῆς ἐπενεργείας τῆς ὑπερ-αισθητῆς δυνάμεως, τὴν ὁποίαν διαισθάνεται ὁ ἄνθρωπος δρῶσαν ἀοράτως ὀπισθεν τῶν ὁρατῶν, καὶ ὀδηγοῦντα εἰς τὸν καθορισμὸν ὠρισμένων ἰδιοτήτων τοῦ θείου. Τοιαῦτα εἶναι τὸ δέος πρὸ τοῦ Ἀγνώστου καὶ Ὑπερτέρου, ὁ φόβος πρὸ τῆς εἰς τρύμον ἐμβαλλούσης δυνάμεως, ἡ γοητεία, τὴν ὁποίαν ἀσκεῖ ἕνεκα

τοῦ μυστηρίου, πού τήν περιβάλλει, ἡ εὐγνωμοσύνη διὰ τήν ἀγαθότητα, τήν πρὸς βοήθειαν προθυμίαν, τήν καθαρότητα καὶ τήν ἀγιότητα. Κατ' ἀναλογίαν πρὸς ταῦτα ἐμφανίζει τὸ θεῖον τρία κυρίως θεμελιώδη γνωρίσματα. Εἶναι πρῶτον τὸ ὑπερφυσικὸν καὶ εἰς θαυμασμόν ἐμβάλλον, τὸ οὐκ ἐκ τοῦ κόσμου τούτου, τὸ Ὅλως Ἀλλότριον ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ γήϊνα. Διὰ τοῦτο καὶ εἶναι συγχρόνως τὸ Ὑπερκόσμιον, τὸ Ὑπὲρ Λόγον, τὸ Μυστηριώδες, τὸ πέρα πάσης ἐμπειρίας καὶ ἄλλως ἀπρόσιτον μυστήριον. Δεύτερον ἐμφανίζεται ὡς φορικτὸν ἅμα μυστήριον, ὡς *mysterium tremendum*, ὅπερ ἐμβάλλει τήν ψυχὴν εἰς δέος, εἰς φόβον καὶ φοβίην καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖον συναισθάνεται τὸν ἑαυτόν του ὁ ἄνθρωπος ἀπολύτως καὶ ὀλοσχερῶς ἐξαρτώμενον. Ὡς τοιοῦτον εἶναι τὸ *numinosum*, τὸ ὁποῖον ἐκδηλοῦται κυρίως ἐκεῖ, ὅπου ὁ θρησκευτικὸς ἄνθρωπος ὁμιλεῖ περὶ τῆς ὀργῆς τοῦ Θεοῦ ἢ ὅπου διαισθάνεται τὴν ὑπερδύναμον ἰσχὺν τῆς θεότητος ἐνώπιον τῶν πολέμων, μεγάλων καὶ αἱματηρῶν ἀνατροπῶν ἢ φορικτῶν καταστροφῶν ἐκ μέρους τῶν στοιχείων τῆς φύσεως. Ἐναντι αὐτοῦ συναισθάνεται τὸν ἑαυτόν του ὁ ἄνθρωπος ὡς κτίσμα, ὡς δημιουργήμα καὶ λαμβάνει συνείδησιν τῆς ἀδυναμίου μικρότητός του. Τρίτον τέλος ἐμφανίζεται τὸ Ἅγιον, κατὰ παράδοξον ἀντίθεσιν πρὸς τ' ἀνωτέρω, ὡς δύναμις, ἡ ὁποία γοητεύει καὶ θέλγει, ὡς *mysterium fascinosum*, ὅπερ σύρει πρὸς ἑαυτὸ καὶ δεσμεύει, ἐμβάλλει εἰς ἔξαρσιν καὶ γεμίζει ἀπὸ μακαριότητα τὴν ψυχὴν. Μὲ τὴν ὑπερέχουσαν ἀξίαν, τὴν ὁποῖαν ἐκπροσωπεῖ διὰ τὸν πνευματικὸν καὶ ἠθικόν μας κόσμον, ἔλκει τὴν ψυχὴν πρὸς ἑαυτό. Ὁ εὐσεβὴς συναισθάνεται τότε αὐτὸ ὡς φιλόστοργον πρόνοιαν, ὡς πανάγαθον πατέρα.

Εἰς τὸν πλοῦτον τοῦτον καὶ τὸ πολὺπλευρον τοῦ ἀντικειμένου τῆς θρησκείας, τοῦ Θεοῦ ἢ Ὁσίου ἢ Ἀγίου, ἀντιστοιχεῖ ἡ ποικιλία τῶν τύπων τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. Διότι ἀναλόγως τῆς πλευρᾶς τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία βιοῦται ἐκάστοτε ἀποκλειστικῶς ἢ μᾶλλον ἐντατικώτερον τῶν λοιπῶν, ἐμφανίζεται καὶ διάφορος μορφή θρησκευτικότητος. Ὅσάκις ἐπικρατεῖ ἡ βίωσις αὐτοῦ ὡς τοῦ φορικτοῦ καὶ εἰς δέος ἐμβάλλοντος μυστηρίου, ἡ θρησκευτικότης διέπεται ἀπὸ τὸ συναίσθημα τῆς ἀπεράντου ποιοτικῆς διαφορᾶς μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, ἀπὸ τὴν συναίσθησιν τῆς ἀγεφυρωμένου ἀποστάσεως, ἡ ὁποία χωρίζει ἀπ' ἀλλήλων τὴν

θείαν και ἀνθρώπινην φύσιν." Οχι μόνον ἄτομα, ἀλλὰ καὶ δλόκληροι ἐποχαί, ἀκόμη καὶ δλόκληροι θρησκευεῖαι εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνήκουν εἰς τὸν τύπον τοῦτον τῆς θρησκευτικότητος, ἂν καὶ χωρὶς νὰ παρουσιάζεται οὔτος ἐντελῶς ἀμιγῆς καὶ εἰς ὅλην του τὴν μονομέρειαν. Ἡ πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ Barth, τοῦ Brunner, τοῦ Gogarten κ. ἄ. συνδεομένη «διαλεκτικὴ θεολογία» τῶν τελευταίων ἐτῶν ἐξαίρει μονομερῶς τὸν τύπον τοῦτον τῆς θρησκευτικότητος, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκουν κατὰ τὴν ψυχικὴν των ὑφὴν οἱ ἄνδρες οὔτοι. Τὸ συναίσθημα ἐκεῖνο τῆς ἀπεράντου διαφορᾶς καὶ ἀποστάσεως καθορίζει καὶ τὴν σχέσιν τοῦ πρὸς τὸν τύπον τοῦτον τῆς θρησκευτικότητος συγγενεύοντος ἀτόμου πρὸς τὸν κόσμον καὶ τὸν πολιτισμὸν. Καὶ οἱ δύο θεωροῦνται ὡς κάτι μηδαμινόν, ἀπορρίψιμον, κενὸν νοήματος καὶ ἀξίας. Ἰδιαιτέρως ὁ μὲν κόσμος ἐμφανίζεται ὡς τὸ κράτος τῆς ἁμαρτίας καὶ ὡς ἡ σφαῖρα τῶν ἀντιθέων δυνάμεων, ὁ δὲ πολιτισμὸς ὡς ἐπικίνδυνον καὶ ἀπὸ τὸν ἀληθῆ του προσορισμὸν ἀπομακρῦνον τὸν ἄνθρωπον κατασκευάσμα. Ὅσακις τοῦναντίον βιοῦται ὁ Θεὸς μᾶλλον ὡς ἡ θέλγουσα, ἐξαίρουσα καὶ εἰς μακαριότητα ἐμβάλλουσα δύναμις, ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου γεμίζει ἀπὸ τὸ συναίσθημα τῆς συγγενείας πρὸς τὸ Ἅγιον, τὸ ὁποῖον ἐκτείνεται πολλάκις εἰς συναίσθημα ταυτότητος πρὸς αὐτό, καὶ ἀπὸ τὴν συναίσθησιν τῆς σημασίας, τὴν ὁποῖαν κέκτηται διὰ τὸν Θεὸν ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ καὶ ἡ ἀνθρώπινη δραῖσις. Τὸν τύπον τοῦτον τῆς θρησκευτικότητος ἀπαντῶμεν, ὄχι βέβαια μονομερῶς, μᾶλλον εἰς τοὺς μυστικούς. Καὶ ἐδῶ ἡ σχέσις πρὸς τὸν κόσμον καὶ τὸν πολιτισμὸν καθορίζεται ἀπὸ τὴν πλευρὰν τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποῖα βιοῦται ἐντατικώτερον ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον. Ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ συναισθημάτων ἐκείνου τῆς συγγενείας καὶ πολὺ μᾶλλον τῆς ταυτότητος πρὸς αὐτὸ ὁ κόσμος ἐμφανίζεται ὡς ἀπορροή ἐκ τοῦ Θεοῦ ἢ ὡς δημιούργημα αὐτοῦ ἔμπλεον τοῦ θείου φωτός, ἡ δὲ πολιτιστικὴ δραῖσις ὡς τρόπος λατρείας αὐτοῦ, ὡς συνεργασία ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ, προπαρασκευάζουσα τὴν ἐπὶ τῆς γῆς πραγματοποίησιν τῆς βασιλείας του.

Μὲ τὴν δευτέραν αὐτὴν μορφήν τῆς θρησκευτικότητος συνδέεται συνήθως ἡ ἄλλη ἐκείνη, τὴν ὁποῖαν, κατ' ἀντιδιαστολήν πρὸς τὴν ὑπὸ τῆς αὐθεντίας καὶ τοῦ δόγματος καθοριζομένην εὐσέβειαν, δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν θρησκευτικότητα τῆς ἐλευθέρας ὑποκειμενικότητος. Εἰς τὴν κατὰ παράδοσιν εὐσέβειαν ἐκείνην

ἐπικρατεῖ μᾶλλον τὸ νοησιαρχικὸν στοιχεῖον καὶ ἢ ὑπὸ τῆς βουλήσεως συνειδητῶς διεπομένη δραῖσις, ἄλλως τε καὶ ἐπειδὴ βάσις τοῦ βιώματος δὲν εἶναι ἐδῶ ἢ μὴ δεκτικὴ λόγου πλευρὰ τῆς θεότητος, τὸ "Ἄγιον ἐν τῇ κυρίᾳ τῆς λέξεως σημασία, ἀλλὰ τὸ λογικὸν στοιχεῖον αὐτῆς, ὅπερ πιστεύει ὁ ἄνθρωπος προσιτὸν εἰς τὴν νόησιν. Ἡ ἐλευθέρα ἰθρησκευτικότης διακρίνεται ἀντιθέτως διὰ τὴν ἐσωτερικότητά της, διὰ τὸν ἰσχυρὸν συναισθηματικὸν τῆς χρωματισμὸν καὶ διὰ τὸν πλήρως προσωπικόν, ὑποκειμενικὸν χαρακτῆρα της. Εἰς τοὺς ἐκπροσώπους της ἀνήκει, πλὴν ἄλλων, ὁ Goethe καὶ πολλοὶ τῶν Ρωμαντικῶν, ἰδίᾳ ὁ Novalis. Ὁ ποιητὴς τοῦ «Φάουστ» ἠσιτᾶνετο πᾶσαν ἐπὶ τῆς αὐθεντίας στηριζομένην εὐσέβειαν ὡς αὐθαίρετον περιορισμὸν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ὅπως ἐξ ἄλλου δὲν περιωρίζετο δι' αὐτὸν τὸ θεῖον εἰς προσωπικὸν καὶ ὑπερβατικὸν μόνον Θεόν. Διὰ τοῦτο ἀντικείμενον ἰθρησκευτικοῦ σεβασμοῦ ἐθεώρει τόσον τὸν ἥλιον ὡς ἐμφάνισιν τῆς δημιουργικῆς δυνάμεως τοῦ Θεοῦ, ὅσον καὶ τὸν Χριστὸν ὡς θεῖαν ἀποκάλυψιν τῆς ὑψίστης ἠθικῆς ἀρχῆς.

Κατὰ παραπλήσιον τρόπον ἰθρησκεύει καὶ ὁ Ρίλκε. Χρησιμοποιῶν, ὅπως ὁ Goethe, καὶ τὰ σύμβολα τοῦ χριστιανισμοῦ πρὸς ἔκφρασιν τοῦ ἰθρησκευτικοῦ τοῦ βιώματος, κινεῖται ἐν τούτοις μέσα εἰς μίαν ἐλευθέραν, ὑποκειμενικὴν ἰθρησκευτικότητα, ἢ ὅποια μετέχει καὶ τοῦ θεϊσμοῦ καὶ τοῦ πανθεϊσμοῦ καὶ θὰ ἰδύνατο διὰ τοῦτο νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς πανενθεϊσμός. Καὶ ὅπως εἰς τὸν τύπον τοῦτον τῆς ἐλευθέρας ἰθρησκευτικότητος, οὔτω ἀνήκει συγχρόνως καὶ εἰς τὸν μυστικὸν τύπον, τὸν ὁποῖον διέπει τὸ συναίσθημα τῆς συγγενείας πρὸς τὴν θεότητα. Ὅφειλομεν παρὰ ταῦτα νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ὁ Ρίλκε δὲν συγκαταλέγεται εἰς τὰς προσωπικότητας ἐκεῖνας, αἱ ὅποια εἶναι δυνατόν νὰ ὑπαχθῶν σαφῶς καὶ πλήρως εἰς ἓνα μονομερῆ τύπον ἰθρησκευτικότητος. Τοῦλάχιστον ὄχι κατὰ πάσας τὰς φάσεις τῆς δημιουργικῆς τοῦ ἐξελίξεως. Ἡ ἰθρησκευτικότης του παρουσιάζει ποιᾶν τινα ταλάντευσιν καὶ σταθμοὺς ἐξελίξεως, πού καθιστοῦν δυσχερῆ λεπτομερῆ καὶ ἐνιαῖον καθορισμὸν αὐτῆς. Μόνον κατὰ προσέγγισιν εἶναι ἐφικτὸν τοῦτο καὶ ἐφ' ὅσον στρέψωμεν τὴν προσοχὴν εἰς σπουδαῖα τινὰ σημεῖα, συντελεστικὰ πρὸς τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς ἰθρησκευτικότητος. Τοιαῦτα εἶναι : Ἡ σχέσις τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν κόσμον. Τοῦτο ἢ βιοῦται ὡς τὸ "Ὄλος Ἄλλότριον", ὅποτε

πιστεύεται ὡς ὑπερβατικὸν καὶ ἐπέκεινα τοῦ κόσμου, ἢ ὡς ἐντὸς τῆς φύσεως ζῶν καὶ μετ' αὐτῆς συνδεδεμένον, ὁπότε νομίζεται ὡς συστατικὸν στοιχεῖον τοῦ κόσμου. Ἐπειτα ἡ σχέσις τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον. Ἡ θεωρεῖται οὗτος ὡς κατέχων ἐξαιρετικὴν θέσιν ἐντὸς τῆς φύσεως, συνεπεία τῆς ὁποίας εἶναι πλησιέστερος εἰς τὸν Θεὸν καὶ φορεὺς θείων δυνάμεων, ἢ πιστεύεται, καθὼς τὰ λοιπὰ κτίσματα, ὡς κάτι τὸ ἐφήμερον καὶ παροδικὸν καὶ κατὰ τὴν φύσιν αὐτοῦ ὡς ἀποξενωμένος τοῦ Θεοῦ, καὶ δὴ ἀντίθεος. Κατὰ τὴν πρώτην περίπτωσιν σώζεται, τ. ἔ. πραγματοποιοῦν τὸν ἀληθινόν του προορισμὸν ἐξ ἰδίας δυνάμεως, κατὰ τὴν ἄλλην διὰ τῆς συνεργείας ὑπερφυσικῆς βοηθείας. Τρίτον ἡ σχέσις θρησκείας καὶ ἠθικῆς, ἣτις ἐκπηγάζει ἐκ τῆς προηγουμένης. Ἐκ τῆς σχέσεως ταύτης ἐξαρτᾶται ὁ χαρακτήρ τῆς εὐσεβείας, ἂν δηλαδὴ θὰ εἶναι αὕτη ἐξωτερικὴ, νομικὴ, τυπολατρικὴ ἢ ἐσωτερικὴ, βαθεῖα, ἀληθινή. Τέλος ἡ σχέσις μεταξὺ ἐλλόγων καὶ μὴ δεκτικῶν λόγου στοιχείων κατὰ τὴν βίωσιν τοῦ Θεοῦ, μὲ ἄλλας λέξεις, κατὰ πόσον ὑπερισχύει ἢ κατὰ πόσον ὑποχωρεῖ ὁ «μαγικὸς» καὶ μυστικὸς χαρακτήρ τῆς θρησκευτικότητος. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα θὰ ληφθοῦν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ὑπ' ὄψει ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ ὡς προϋποθέσεις τῆς ἀναλύσεως τῆς περὶ τοῦ Θεοῦ ἀντιλήψεως τοῦ ποιητοῦ. Ἐνταῦθα ἀρκεῖ ἡ ὑπόμνησις ὅτι ὁ Ρίλκε ἀνήκει κατὰ τὸ πλεῖστον τῶν ἐκδηλώσεών του εἰς τὸν τύπον τῆς μυστικῆς καὶ εἰς τὸν τύπον τῆς ἐλευθέρας θρησκευτικότητος.

Γ'.

Τὸ συναίσθημα τῆς συγγενείας πρὸς τὸ Θεῖον, καθὼς καὶ ἡ θρησκευτικότης τῆς ἐλευθέρας ὑποκειμενικότητος, προσιδιάζουν κατ' ἐξοχὴν εἰς τὸν μεγάλον ἐκεῖνον τύπον τῆς θρησκείας, ὅστις εἶναι γνωστὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς ἐνδοκοσμικῆς εὐσεβείας. Κατὰ τὴν περίπτωσιν τῆς θρησκευτικότητος ταύτης πρόκειται περὶ ἀπολύτου καταφάσεως τῶν περιεχομένων τῆς ζωῆς, συνεπεία τῆς ὁποίας ἀναγνωρίζει ὁ ἄνθρωπος εἰς ὅλας τὰς ἀξίας αὐτῆς τὰ ἴχνη, τὸ φῶς, τὴν πνοήν, τὴν ἀποκάλυψιν τῆς θεότητος. Εἰς ὅλας τὰς πλευρὰς καὶ εἰς ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς ἀνακαλύπτει τὸ Θεῖον καὶ διαισθάνεται τὴν παρουσίαν

του. Ὁ τύπος λοιπὸν οὗτος τῆς θρησκευτικότητος ὀδηγεῖ εἰς τὴν θρησκείαν τοῦ Ἐνθάδε, ποὺ ἀναφέρεται εἰς τὰ περιεχόμενα τοῦ κόσμου τούτου. Τὰ ἴχνη αὐτῆς εὐρίσκομεν ἤδη παρὰ τοῖς μυστικοῖς. Οὕτω παρατηροῦμεν εἰς τὸν Eckhart καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸν Tauler εὐλαβῆ ἀγάπην πρὸς τὰ ἀντικείμενα τοῦ κόσμου τούτου, τὰ ὁποῖα θεωροῦν «ἐν τῷ Θεῷ». Ἄλλ' αἱ προϋποθέσεις τοῦ τρόπου τούτου τῆς εὐσεβείας ἐμφανίζονται πλήρως τὸ πρῶτον κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους. Εἶναι δὲ αὗται ἡ διὰ τῶν μαθηματικῶν ἀποκάλυψις τῆς φύσεως, ὁ ἐπὶ τῇ φύσει καὶ ἐξ αὐτῆς ἐνθουσιασμός καὶ ὁ αὐτοβυθισμός τῆς ψυχῆς εἰς ἑαυτήν. Ὁ αὐτόνομος ἀνθρώπινος λόγος κατορθώνει νὰ ἀποσπάσῃ ὅλον ἐν περισσώτερον τὴν μαγικὴν λέξιν ἀπὸ τῆν φύσιν, διὰ τῆς ὁποίας διαφωτίζεται τὸ μυστήριόν της καὶ ἡ μαθηματικὴ ἐπιστήμη τῆς φύσεως διαπιστώνει ὅτι ἡ διατεταγμένη φύσις, ὁ κόσμος καὶ ὁ ἀνθρώπινος ἐκεῖνος λόγος εἶναι εἰς τὰ βάθη τῆς φύσεώς των συγγενῆ πρὸς ἄλληλα. Ἐξ ἄλλου ἐνισχύεται διαρκῶς ἡ παλαιὰ ἐκείνη ἰδέα, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ φύσις ἀποτελεῖ ἐνιαῖον ὀργανικὸν ὄλον, πρὸς τὸ ὁποῖον εἶναι συνυφασμένος ὁ ἀνθρώπος κατὰ ὀργανικὸν τρόπον. Οὕτω τὸ Θεῖον κατέρχεται μέχρις ἡμῶν ἀπὸ τὰ μακρυνὰ ὕψη, ὅπου ἦτο ἐνθρονισμένον. Τὸ ἀρχαῖον ρητὸν «πάντα θεῖα, ἀνθρώπινα πάντα», ἐπαναλαμβάνεται ὡς ἤχῳ εἰς τοὺς λόγους τοῦ Herder : «ὁ Θεὸς εἶναι τὸ πᾶν ἐν τοῖς ἔργοις του». Τὸ συναίσθημα τῆς συγγενείας πρὸς τὸν Θεόν, τῆς γειτονίας καὶ τῆς ἐγγύτητος πρὸς αὐτόν, τῆς παρουσίας αὐτοῦ μέσα εἰς τὰ κτίσματά του καὶ ἐντὸς ἡμῶν, ὁ ἐνθουσιασμός τοῦ «Ἐν-τῷ-Θεῷ» ὑπάρχει διήκει διὰ τῶν δημιουργημάτων τῶν μεγάλων ποιητῶν τῶν χρόνων τοῦ γερμανικοῦ ἰδανισμοῦ. Τέλος ἡ ψυχὴ, ἀποφυγοῦσα τὸν κίνδυνον τῆς ἀπολιθώσεώς της εἰς καθαρὰν νόησιν, ἐπανευρίσκει ἐντὸς τοῦ ἑαυτοῦ της τὸν ἀπέραντον ἐκεῖνον πλοῦτον, τὸν ὁποῖον εἶχεν ἄλλοτε ἀποκαλύψει ὁ Αὐγουστῖνας. Δὲν συνδέει ὅμως πλέον αὐτόν πρὸς τὸ Ἐπέκεινα, ἀλλὰ πρὸς τὸ Ἐνθάδε, τὸν ἐνθεον κόσμον. Τὴν μεγάλην ἐκείνην ὀργανικὴν ζωὴν, τὴν ὁποίαν συνησιθάνοντο ἐντὸς τοῦ σύμπαντος οἱ πανθεῖσται, ἀναλαμβάνει τώρα μέσα της ἡ ψυχὴ ἢ ὑφαίνει πάλιν αὐτὴν ἐκ τῶν ἰδίων της βαθῶν διὰ νέας ἐρμηνείας τοῦ κόσμου. Διότι, ὡς παρατηρεῖ ὁ Spranger, μόνον ἐντὸς τοῦ ψυχικοῦ πυρῆνος ὑπάρχει ἡ κλεῖς πρὸς ἐρμηνείαν τῆς ἱερογλυφικ-

κῆς γλώσσης τῆς φύσεως. Αἱ τρεῖς αὐταὶ προϋποθέσεις συνεργοῦν εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς συναισθήσεως ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ἀρκούντως πλούσιος καὶ μέχρι ἀπεραντωσύνης μέγας. Κατὰ συνέπειαν δημιουργεῖται ψυχικὴ ὑφὴ προσκεκολλημένη εἰς τὴν γῆν, ἀφυπνίζεται ἢ συνείδησις τῆς προσωπικότητος καί, ὅπερ σπουδαιότερον, ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖ τώρα τὸν ἑαυτὸν του ὡς φορέα νικηφόρου λόγου ἐν σχέσει πρὸς τὸ Θεῖον. Διότι εὔρεν εἰς τὸ βάθος τῆς φύσεώς του τὸ μέτρον τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ. Διὰ τοῦτο ἀρνεῖται πλέον νὰ ἀναγνωρίσῃ ὡς ἀποκάλυψιν πᾶν ὅ,τι δὲν ἀντέχει εἰς τὸν ἔλεγχον τῆς ἰδίας αὐτοῦ συνειδήσεως, πιστεύων ὅτι μόνον αἱ ἐκ τῶν ἔνδον φωναὶ δὲν ἀπατοῦν. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν προϋποθέσεων τούτων ἐκκολάπτεται ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἀναγεννήσεως τὸ συναίσθημα τῆς δεσμεύσεως εἰς τὸ Ἐνθάδε καὶ διαρκῶς ἀξανάμενον ἐπικρατεῖ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Φωτισμοῦ, διὰ νὰ εὔρη τὴν κλασσικὴν του ἔκφρασιν εἰς τὸν «Φάουστ» :

Ἴης γῆς γνωστὴ μοῦ εἶναι ἀρκετὰ ἡ σφαιρα
Γιὰ ὅ,τι εἶναι πέρα κλειστὴ μᾶς εἶν' ἡ θέα.
Τρελλός, ὅποιος πρὸς τὰ ἐκεῖ ἀλλοιθωρίζει
Κι' ἀπάνω ἀπὸ τὰ σύννεφα παρόμοιούς του πλάθει.
Στέρια ἄς πατᾶ ἔδῳ καὶ γύρω του ἄς βλέπη.
Βούβος τοῦτος ὁ κόσμος στὸν ἄξιο δὲν μένει.

Μὲ τὴν στροφὴν αὐτὴν πρὸς τὰ περιεχόμενα τοῦ κόσμου τούτου συνδέεται νέα μορφή θρησκευτικοῦ βίου, εὐσέβεια καθωρισμένη ὑπὸ τῶν ὁρίων τοῦ σύμπαντος. Οὕτω ἡ ὑπερβατικὴ εὐσέβεια τῶν μέσων αἰώνων, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ πόθος κατηνθύνετο πρὸς τὸ μακρὰν τοῦ κόσμου πιστευόμενον καὶ ὑπερβατικὸν Θεῖον, μετέστη εἰς ἐνδοκοσμικὴν, εἰς στροφὴν τῆς θρησκευούσης ψυχῆς πρὸς τὰ ἀντικείμενα καὶ τὰς ἀξίας τοῦ κόσμου τούτου, πρὸς τὰ ὁποῖα, ὡς ὑπεδηλώσαμεν ἤδη, κατείχετο ὁ Tauler ὑπὸ εὐλαβοῦς ἀγάπης. Ἡ ἐνδοκοσμικὴ αὕτη εὐσέβεια προσέλαβε ποικίλας μορφὰς κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, αἱ ὁποῖαι, κατὰ διαφόρους συνδυασμοὺς πρὸς ἀλλήλας, ζοῦν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Ἡ σημαντικώτερα ἐξ αὐτῶν, ἣτις καὶ ἐνδιαφέρει ἡμᾶς, εἶναι ἡ πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ Schleiermacher, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ τοῦ Goethe, συνδεδεμένη μορφή τῆς ἐνδοκοσμικῆς εὐσεβείας. Ὁ

μέγας θεολόγος κατέστησε συνειδητήν τὴν κοσμικὴν αὐτὴν εὐσέβειαν διὰ τῶν περιφῆμων «Λόγων περὶ Θρησκείας». Αὕτη ἐκπηγάζει κατ' αὐτὸν ἐκ τῆς εὐλαβοῦς διεγέρσεως, τὴν ὁποίαν ἐκλύουν μέσα εἰς τὴν ψυχὴν τὰ περιεχόμενα τοῦ σύμπαντος. Κατὰ τὰς στιγμὰς τῆς διεγέρσεως αὐτῆς σχετίζομεν πᾶν ἐπὶ μέρος τμῆμα τοῦ κόσμου, ἐκ τοῦ ὁποίου ἡ ψυχικὴ ἐκείνη κίνησις, πρὸς τὸ ἀπέραντον σύμπαν καὶ θεωροῦμεν τρόπον τινὰ αὐτὸ ἀπὸ τοῦ Ὁλοῦ, ἐμβάλλοντες αὐτὸ εἰς ἀνώτερόν τι φῶς. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ ὁρισμὸς τῆς θρησκείας ὡς αἰσθήσεως καὶ γεύσεως τοῦ Ἀπείρου. Τὸ Ἀπειρον ὅμως τοῦτο δὲν ζητεῖ, ὡς εἶναι φανερόν, ὁ Schleiermacher εἰς τὸ Ἐπέκεινα, ἀλλ' ἐκδέχεται αὐτὸ παρὸν εἰς πᾶν καθ' ἕκαστον σημεῖον τοῦ κόσμου. «Ὅστις διακρίνει μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ ἄλλου κόσμου πλανᾷ τὸν ἑαυτὸν του. Ὁλοὶ τοῦλάχιστον, ὅσοι ἔχουν θρησκείαν, πιστεύουν μόνον εἰς ἕνα». Κατὰ τὰς ἱερὰς στιγμὰς τῆς νυμφικῆς περιπτύξεως τοῦ Ἀπείρου τούτου ὑπὸ τῆς ψυχῆς ἐνοῦται ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸ ἔνθεον σύμπαν καὶ ἐκτείνει τὸν ἑαυτὸν του μέχρι τοῦ Αἰωνίου. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ ἄλλος ἐκεῖνος ὁρισμὸς τῆς θρησκείας, κατὰ τὸν ὁποῖον εἶναι αὕτη ἔνωσις τῆς ψυχῆς μετὰ τοῦ ἀπείρου, συνεπεία τῆς ὁποίας αἰσθάνεται ἑαυτὴν διὰ μίαν στιγμὴν αἰωνίαν καὶ ἄπειρον. Ἡ συγχώνευσις αὕτη εἶναι μυστικὴ ἔνωσις, ὄχι ὅμως μὲ τὸ Ὑπερβατικόν, τὸ Ἐπέκεινα, τὸ Ὁλως Ἀλλότριον, ἀλλὰ μὲ τὸν ἀπέραντον κόσμον, ὡς ἐνιαῖον, ἐννοεῖται, ὅλον λαμβανόμενον. Ἡ θρησκευτικότης αὕτη τοῦ κλασσικοῦ μεταφράστου τοῦ Πλάτωνος εἶναι εἰς ἐκ τῶν πλειόνων τρόπων, κατὰ τοὺς ὁποίους εὐρίσκομεν ἐκφραζομένην τὴν ἐνδοκοσμικὴν θρησκευτικότητα. Ἐχαρακτήρισαν αὐτὴν ὡς πανθεισμόν, ἐπειδὴ τὸ Θεῖον ἐμφανίζεται ὡς ἀπρόσωπος ἀρχὴ ἐνοικοῦσα εἰς τὸ σύμπαν. Ὁριτότερον θὰ ἦτο νὰ καθορισθῆ ὡς πανθρησκεία, ὡς γενικὴ τις θρησκευτικὴ διεγερτικότης τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, παραπλησία κάπως πρὸς τὴν αἰσθητικὴν συμπάθειαν. Εἶναι ἕνα εἶδος συναισθηματικῆς θρησκείας, χωρὶς ἀντικείμενον, θρησκευτικὸν συναίσθημα χωρὶς μορφήν. Δὲν προσιδιάζει βέβαια μόνον εἰς τὸν Schleiermacher. Καὶ ἡ θρησκευτικότης τοῦ Goethe φέρει τὸν αὐτὸν χαρακτήρα. Τὸ δεύτερον εἶδος τοῦ σεβασμοῦ, περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ εἰς τὰ «Wanderjahre», εἶναι παραπλησία ἐνδοκοσμικὴ θρησκευτικότης, ἀνθρωπιστικὴ θρησκεία. Ἀπὸ παραπλήσια βιώματα ἀντλοῦν

καὶ οἱ ποιηταὶ Storm, Fontaine, Mörike, Keller κ. ἄ. Εἰς
μεγαλύτερον ἀκόμη βαθμὸν ὁ Ρίλκε, διὰ τὸν ὁποῖον τὸ Θεῖον
δαπανᾷ ἑαυτὸ ὡς μαρμαρυγὴν περὶ τὸ πλαίσιον τῶν μεγάλων
κοσμικῶν εἰκόνων του. Ὅλα εἶναι πλήρη ἀπὸ τὴν παρουσίαν
τῆς θεότητος, ὅπως αἱ εἰκόνες τῆς κλασσικῆς θρησκευτικῆς τέχνης:

Πηγαινόεργεσαι. Οἱ πόρτες κλείνουν
πολὺ σιγώτερα, σχεδὸν χωρὶς ἀέρα.

Ἐπὶ ὅλους εἶσαι ὁ πειρὸ σιγανός,

Ποῦ μέσῳ ἀπὸ τὰ σιγανὰ περνοῦν τὰ σπίτια.

Τόσο νὰ σὲ συνειθίσῃ ἡμπορεῖ κανεὶς

Ποῦ ἔξω ἀπ' τὸ βιβλίον νὰ μὴ χάνεται,

Σὰν ὁμορφαίνουν οἱ εἰκόνες του,

Ἐπὶ τῆ σκιά σου χρῶμα παίρνοντας.

Γιατὶ πάντα σὲ τραγουδοῦν τὰ πράγματα,

Σιγανὰ μόνο τῆ μιᾶ φορὰ καὶ δυνατὰ τὴν ἄλλη.

Διὰ τὴν παντομερῆ αὐτὴν θρησκευτικὴν διεγερτικότητα ἔπλασε
ὁ Dilthey, ὁ ἰδρυτὴς τῆς νεωτέρας ψυχολογίας καὶ κλασσικὸς
βιογράφος τοῦ Schleiermacher, τὸν ὄρον «βίωμα», ἐκ τοῦ ὁποῖου
ἀναβλύζει καὶ ἡ ποίησις καὶ ἡ μεταφυσικὴ πτῆσις τοῦ πνεύμα-
τος. Τὸ βίωμα εἶναι λοιπὸν ἡ «ἀσημένια ματιὰ» τοῦ περιφήμου
θεολόγου, διὰ τῆς ὁποίας διανοίγονται τὰ ἐσώτατα βάθη τῆς
ζωῆς. Ὁμοιάζει πρὸς σιγανὴν καὶ συνεχῆ μουσικὴν, ἣ ὁποία,
κυματομένη ἀεννάως, ἄλλοτε μὲν ἐξικνεῖται μέχρι τῶν παφλα-
ζόντων τόνων ἀρμονίου καὶ ἄλλοτε σβύνει βαθμιαίως ὡς ἤρεμος
μορμоруσμός, τὸν ὁποῖον ζωογονεῖ ἡ πνοὴ τοῦ Θεοῦ.

Ἐν τούτοις ἡ ἀποκλειστικὴ ὑπαγωγή τοῦ Ρίλκε εἰς τὴν θρη-
σκευτικότητα τῆς ἐνδοκοσμικῆς εὐσεβείας θὰ ἦτο μονομερῆς.
Διότι δὲν περιορίζεται εἰς πανθειστικὴν τινα βίωσιν τοῦ Θεοῦ
οὔτε ἀρκεῖται εἰς τὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ ὡς ἀπροσώπου ἀρχῆς
τῶν ὄντων, ἣτις διήκει δι' αὐτῶν καὶ ἐνοικεῖ ἐντὸς αὐτῶν.
Ἀνήκει συγχρόνως καὶ εἰς τὴν θρησκευτικότητα ἐκείνην, τὴν
ὁποίαν δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν ὡς ὑπερβατικὴν, ὅπως
πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μυστικούς τῶν μέσων αἰώνων. Ἡ εὐσέβεια
αὕτη ζητεῖ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ Θεοῦ εἰς ὑψιστόν τι νόημα,
τὸ ὁποῖον χωρεῖ πέρα τῶν ἀξιῶν τοῦ κόσμου τούτου καὶ φωτο-
βολεῖ ἀπὸ ἀνέσπερον πηγὴν ἀπροσίτου φωτός. Σπανίως ἄλλως τε

ἀναφαίνονται οἱ δύο οὗτοι βασικοὶ τύποι τῆς θρησκείας μονομερῶς καὶ χωρὶς σχέσιν πρὸς ἀλλήλους. Τοῦναντίον ἡ θρησκευτικότης ἀποτελεῖ συνήθως κράμα ἐκ τῆς συγχωνεύσεως ἀμφοτέρων, κατὰ τὸ ὁποῖον προέχει ἢ μία ἢ ἡ ἄλλη ροπή. Εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ Ρίλκε προέχει ἀναντιρρήτως, καὶ δὴ ἀπὸ ὠριτμένης ἐποχῆς, ἡ θρησκευτικότης ἐκείνη, ἡ ὁποία κατατείνει εἰς τὰ περιεχόμενα τοῦ κόσμου τούτου καὶ διεγείρεται ἐξ αὐτῶν. Ἐν ὅμως ὁ Θεὸς δὲν ἐξαντλεῖται δι' αὐτὸν εἰς τὰ περιεχόμενα ταῦτα. Ἡ ζήτησις τῆς ὑψίστης ἀξίας τῆς ὑπάρξεως φέρει αὐτὸν πέρα τῶν ὁρίων τοῦ κόσμου τούτου, εἰς ὑπερβατικὴν πραγματικότητα τοῦ πνεύματος. Διὰ τοῦτο δὲν εὐρίσκει πλήρη ἱκανοποίησιν εἰς τὰ ἐνθεα περιεχόμενα τοῦ κόσμου τούτου, ἀλλὰ, ὅπως λέγει εἰς τὸ «Βιβλίον τῶν Εἰκόνων», ἡ αὔξησις του συνίσταται εἰς τὸ νὰ αἰσθάνεται τὸν ἑαυτὸν του βαθειὰ νικημένον ἀπὸ τὸ πάντοτε Ἐνώτερον.

Δ΄.

Ὁ Ρίλκε δὲν εἶναι ὁ μόνος ἐκπρόσωπος τῆς ἀνησυχίας καὶ τῆς ζητήσεως τῶν χρόνων μας οὔτε ὁ μόνος χαρακτηριστικὸς τύπος τῶν μυστικιστικῶν ροπῶν τῶν νεωτέρων χρόνων. Οἱ χρόνοι αὗτοι εἶναι νοσταλγία τοῦ Θεοῦ καὶ κραυγὴ πρὸς τὸν Θεόν, ἐξ ἀντιθέσεως πρὸς τὴν παραμέλησιν τῆς ψυχῆς κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Τότε ἡ νίκη τοῦ νοῦ ἐπὶ τῆς φύσεως ὠδήγησεν εἰς τὴν ἀπώλειαν τῆς ἐσωτερικῆς συναφείας τοῦ ἀνθρώπου πρὸς αὐτήν, εἰς τὸ συναίσθημα τοῦ ψυχικοῦ κενοῦ, εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διάσπασιν καὶ τὴν παραμέλησιν τοῦ ψυχικοῦ βίου. Ἄνθρωπος, φύσις καὶ Θεὸς ἀπεχωρίσθησαν ἀλλήλων διὰ τοῦ νοῦ, ὅστις καλλιεργεῖται μονομερῶς εἰς βᾶρος τοῦ συναίσθηματος καὶ τῆς βουλήσεως. Οἱ χρόνοι μας τοῦναντίον γνωρίζουν τὸ συναίσθημα τοῦ ἀπείρου, τὸν βυθισμὸν εἰς τὸν Θεόν, εἰς τὴν φύσιν καὶ τὴν οὐσίαν τῶν ὄντων, τὸν πόθον πρὸς ἄνωτερον καὶ εὐγενέστερον βίον. Κουρασμένοι ἀπὸ τὸν πνευματοκτόνον ὑλισμὸν καὶ τὴν ἀψυχον νοησιαρχίαν στρέφονται πάλιν πρὸς τὰς δυνάμεις καὶ τὰς ἀξίας ἐκείνας, αἵτινες παρέχουν εἰρήνην καὶ ἐλευθερίαν εἰς τὴν ὑπαρξίν τοῦ ἀνθρώπου. Φεύγουν τώρα οἱ ἄνθρωποι τὴν ἐπιφανειακὴν πραγματικότητα τοῦ κόσμου.

καὶ ζητοῦν καταφυγὴν εἰς τὰ μυστηριώδη σκότη τοῦ ἐνδομύχου κόσμου, ὅπου βιοῦν τὴν μακαριότητα, ποῦ χαρίζει τὸ συναίσθημα τῆς ἐνότητος πρὸς τὸ Πᾶν, τὸν Θεόν, τὴν φύσιν. Τὸ συναίσθημα αὐτὸ σημαίνει εἴσοδον εἰς τὸ θαυμαστὸν βασίλειον τοῦ μυστικισμοῦ. Ἡ εἴσοδος αὕτη εἶναι κίνησις, ἡ ὁποία διήκει δι' ὅλου τοῦ πολιτιστικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ παρόντος. Κύρια χαρακτηριστικὰ αὐτῆς εἶναι : Πρῶτον ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τὴν μονομερῆ εἰς τὰ ἐνδοκοσμικὰ περικείμενα τῆς ζωῆς προσκόλλησιν καὶ ἡ στροφή πρὸς τὸν ἐνδόμυχον κόσμον, πρὸς τὸ Ἐπέκεινα καὶ Ἐπερβατικόν. Καὶ δεύτερον ὁ ὅλον ἐν ἀξάνων κλονισμὸς τῆς ἐμπιστοσύνης εἰς τὴν νόησιν ὡς πηγὴν ἢ ὡς ὄργανον τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ, συνέπεια τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ στροφή πρὸς τὴν φαντασίαν, τὴν ἐνόρασιν καὶ καθόλου πρὸς τὰς μὴ δεκτικὰς λόγου δυνάμεις τῆς ψυχῆς. Ἡ ὑπερτίμησις τῆς ἐπιστημονικῆς νοήσεως παρεχώρησε τὴν θέσιν της εἰς κάποιον σκεπτικισμόν. Κατανοοῦμεν ὅλον ἐν περισσώτερον ὅτι ὁλοκληρωτικὴ γνῶσις τῶν στοιχείων, ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι συντεθημένη ἡ πραγματικότητα, εἶναι ἀδύνατος, ἐφ' ὅσον μάλιστα ἐκάστη ἐπιστήμη ἐρευνᾷ τμηματικόν τῆς πραγματικότητος ταύτης. Ἀναγνωρίζομεν, ὅτι ἡ ἐπιστήμη δὲν ἀποτελεῖ τὴν ὑψίστην μορφήν τοῦ πνευματικοῦ βίου καὶ ὅτι σημαίνει μάταιον κόπον ἢ προσπάθεια, ὅπως οἰκοδομήσωμεν τὸν πολιτισμὸν ἐπὶ τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως. Ἐξ ἄλλου ὁ γνωσιολογικὸς στοχασμὸς ἐπὶ τῶν λογικῶν προϋποθέσεων τῆς γνώσεως καὶ ὁ καθορισμὸς τῶν ὁρίων ταύτης δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν γνωστικὴν ἀνάγκην τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ἐντεῦθεν τὸ αἶτημα πρὸς μέσον γνώσεως, διὰ τοῦ ὁποίου νὰ ὑπερνικῶνται τὰ ὅρια ἐκεῖνα τῆς γνώσεως καὶ νὰ καθίσταται δυνατὴ ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ. Τοιοῦτο μέσον εἶναι ἡ διαίσθησις. Ἄλλ' αὕτη εἶναι κύριον γνώρισμα τοῦ μυστικισμοῦ. Ὁ μυστικισμὸς οὗτος τῶν χρόνων μας διαπνέεται κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ ρομαντικὴν διάθεσιν καὶ ἀντλεῖ διὰ τοῦτο καὶ ἀπὸ τὸν ρομαντισμὸν τῶν ἀρχῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Μυστικισμὸς καὶ ρομαντισμὸς ἄλλως τε, παρὰ τὰς βαθεῖας διαφορὰς, συναντῶνται εἰς δύο τινά. Πρῶτον εἰς τὴν ἀντίληψιν, ὅτι τὰ βάθη τῆς ζωῆς εἶναι ἀνεπίδεκτα λόγου καὶ ἀνέφρικτα εἰς τὴν νοησιαρχικὴν ἐρευναν. Διὰ τοῦτο ἡ ὑπὸ τοῦ ρομαντισμοῦ ἑξάρσις τοῦ βιώματος καὶ τῆς διαισθήσεως ὡς μέσων πρὸς γνῶσιν τοῦ

Ἀπολύτου. Καὶ δεύτερον εἰς τὴν ἀπόκρουσιν πάσης διαρκείας. Διότι ἡ ζωὴ εἶναι ἐνότης, μεταξὺ δὲ τῶν ποικίλων μορφῶν τῆς ὑπάρξεως ὑφίσταται ἐσωτερικὴ συνάρεια. Τὰ γνωρίσματα ταῦτα ἐμφανίζει ὁ πνευματικὸς βίος τοῦ αἰῶνος μας. Εἶναι λοιπὸν κατὰ βάθος μυστικισμὸς, ὅστις στρέφεται πρὸς τὴν φύσιν ἢ πρὸς τὸν Θεόν, πρὸς τὸν πολιτισμὸν ἢ πρὸς τὴν ψυχὴν. Ὁ μυστικισμὸς αὐτὸς ἐκδηλοῦται εἰς τὴν θρησκείαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν, εἰς τὴν ποίησιν καὶ τὴν ζωγραφικὴν, εἰς τὴν λογοτεχνίαν καὶ τὴν ἀνθρωποσοφίαν. Ὁ ἐπισκόπων τὰς ἐκδηλώσεις αὐτὰς ἀποκομίζει τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι μὴ ἀπέραντος νοσταλγία κατέχει τὴν ψυχὴν τῶν ἀνθρώπων καὶ κινεῖ αὐτοὺς εἰς τὴν ζήτησιν μιᾶς ὑψίστης ἀξίας τῆς ὑπάρξεως, ἐνὸς ἐσχάτου νοήματος τῆς ζωῆς. Νοσταλγία πρὸς μίαν ἀλήθειαν ὑψηλοτέραν ἐκείνης, τὴν ὁποίαν ἰσχυρίσθησαν ὅτι παρέχουν ἡ φυσιοκρατία καὶ ὁ ὕλισμός. Αἱ ἐκδηλώσεις αὗται εἶναι τρόποι ζητήσεως ἐνὸς ἰδανικοῦ, ἀπὸ τὸ ὁποῖον προσδοκοῦν ἐσωτερικὴν γαλήνην καὶ ἐνότητα, ὡς καὶ τὴν φύσιν τῶν πτερυγίων ἐκείνων, διὰ τῶν ὁποίων καθίσταται δυνατὴ ἡ πτήσις τῆς ψυχῆς.

Ε΄.

Δὲν κρίνομεν ἄσκοπον νὰ παραθέσωμεν μερικὰ παραδείγματα ἐκ τῆς λογοτεχνίας τοῦ αἰῶνος μας πρὸς διασαφήνησιν καὶ πίστωσιν τοῦ ἀνωτέρου χαρακτηρισμοῦ, ἀνατρέχοντες συγχρόνως μέχρι τῶν πρώτων ἀρχῶν καὶ τῶν πηγῶν τῆς ἀντιδράσεως αὐτῆς κατὰ τῆς φυσιοκρατίας.

Τὴν ἀφύπνισιν τοῦ συναισθήματος τῆς φύσεως, τὴν αἰσθητικὴν ἐκείνην συμπάθειαν, ἐκ τῆς ὁποίας ἀπορρέει ἡ βίωσις τῆς φύσεως ὡς ἐμπύχου καὶ ἡ αἰσθησις τῆς ἐν αὐτῇ σφυζούσης ζωῆς, μαρτυροῦν λογοτέχναι, ὁποῖοι οἱ Bölsche, Wille, Heinrich καὶ Julius Hart, R. Dehmel. Ἡ σχέσις τῶν πρὸς τὴν φύσιν ὑπεκθυμίζει τὸν Ἰορδάνην Βροῦνον, τὸν Goethe καὶ τὸν Hölderlin. Βιοῦν τὴν φύσιν ὡς ὀργανικὴν ἐνότητα. Τὴν ἐνότητα ὅμως ταύτην ἐκδέχονται ὡς πνευματικὴν. Ἡ φύσις εἶναι, ὅπως παρὰ τῷ Ἐγέλω, ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ πνεύματος, τὸ δὲ σύμπαν τρόπος ἐκφράσεως τῆς κοσμικῆς ψυχῆς, μέσα εἰς τὴν ὁποίαν περι-